

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВОВИХ ЦІННОСТЕЙ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ПРАВОВОЇ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

У статті проаналізовано проблеми класифікації правових цінностей у філософії та теорії права. Актуальність цієї теми зумовлено тим, що у правовій науці на сьогодні не вироблено єдиної позиції щодо цінностей права, їхньої природи, ієрархії, співвідношення меж. Проблеми є надзвичайно важливими в теперішній час, оскільки Україна переживає період поступового переходу від одних ідеологічних та наукових засад до інших, тому необхідно досліджувати вихідні теоретико-філософські категорії, однією з яких є правові цінності, для розуміння права, його творення та реалізації в житті суспільства.

Ключові слова: аксіологія, правові цінності, класифікація, предметні цінності, духовні цінності, цінності-цілі, цінності-засоби.

Проблема цінностей була і є предметом аналізу багатьох вчених гуманітарного спрямування. Не є винятком і наука права. Зважаючи на перехідний період вітчизняної правової системи, дослідження правових цінностей набуває особливої актуальності. Вчення про природу цінностей, їхню структуру та місце в життєдіяльності людини називають аксіологією (від *гр.* «аксіс» – цінність і «логос» – вчення) [1, с. 256–256]. Поняття «цінності» вперше з'являється у філософії І. Канта, який протиставив сферу моральності (волі) сфері природи (необхідності) [2, с. 89–90]. Вчений розкривав поняття цінності, виходячи з етичних міркувань, найвищою цінністю проголошуючи саме людину, людське щастя і разом з тим гідність, високий моральний обов'язок, а найвищою цінністю людини – свободу.

Осмислення природи правових цінностей здійснюється у межах кількох альтернативних аксіологічних підходів, найбільш обґрунтованими з яких видаються об'єктивістська та суб'єктивістська концепції. Перша передбачає, що цінності існують об'єктивно, незалежно від свідомості суб'єкта, а він може лише правильно чи неправильно оцінювати, використовувати їх. Суб'єктивістську позицію характеризує визнання того, що цінності конституують (створять) суб'єкти.

Можна з упевненістю стверджувати, що розглядати право поза цінностями неможливо. Правові цінності та оцінки, які ми отримуємо зі сфери правосвідомості, мають регулятивне значення для суспільних відносин. Правові норми,

своєю чергою, набувають значення цінностей і стають об'єктом оцінки. Правотворчість і право-реалізація являють собою сфери діяльності людини, що мають яскраво виражений оцінювальний характер. Внаслідок цього філософія та теорія права включають у свій предмет вивчення і дослідження правових цінностей, цінності власне права та оцінок у галузі права. На цінності як на об'єкт спрямовується свідомість суб'єкта права, внаслідок чого формуються дозволи і заборони, зобов'язання і відповідальність, інші юридичні інститути. Цінності у праві слід сприймати як шкалу виміру самого права. Можна сказати, що правові цінності корелюють з уявленням про ідеальне у праві та є одночасно і цілями, і засобами його досягнення.

Типовим є поділ усіх цінностей у праві на дві основні групи: цінності права, стосовно яких право – це інструмент, засіб реалізації, та власне правові цінності, тобто цінності з правовою якістю. При цьому ми одразу хочемо зробити застереження, що в цій статті розглядаємо в широкому сенсі як підходи та класифікацію до цінності (-ей) самого права, так і цінності з правовою якістю. До першої категорії належать поняття, які стосуються цілей або кінцевих станів, до яких прагне людина (щастя, мудрість, благополуччя). Фактично, це «цінності-цілі». Інструментальні ж цінності зображують уявлення про бажані методи досягнення термінальних цінностей (наприклад, цілеспрямованість, гуманність, сміливість), тобто «цінності-засоби». Видається, що в основі цього підходу лежить кантівський поділ цінностей на абсолютні та відносні.

Предмети, існування яких не залежить від нашої волі, співвідносяться лише з нашими суб'єктивними цілями, і характеризуються як відносні цінності (засоби). Об'єктивними ж є цінності, існування яких само собою є ціллю. Відповідно, можна говорити про певну ієрархію цінності, оскільки «цільові» цінності обумовлюють «цінності-засоби», а тому стоять вище.

Цінність права – це його позитивна значущість у задоволенні потреб учасників суспільного життя. Вона формується стосовно кожної людини (особистісна цінність), соціальних спільнот (групова цінність) і суспільства в цілому (загальносоціальна цінність). Цінності права – це природні й суспільні блага, захищені і забезпечувані позитивним правом через їхню значущість і корисність для людини і суспільства [3, с. 180]. Правові цінності лежать в основі права і правопорядку, вони виступають як ідеальне обґрунтування норм права, закріплюються й охороняються правовими нормами, становлять мету права. До них можна віднести, наприклад, принципи права, юридичні конструкції, правові інститути тощо.

На нашу думку, дослідження класифікації правових цінностей є необхідним для пізнання всієї широти застосування поняття цінності в праві та встановлення співвідношення між різними правовими цінностями в кожному окремому випадку, практичній ситуації, створеній правовідносинами. Під класифікацією прийнято розуміти багатоступеневий, розгалужений поділ логічного обсягу поняття [4]. Наукова класифікація фіксує закономірні зв'язки між класами об'єктів із метою визначення місця певного об'єкта, наприклад, правових цінностей, у системі, яке вказує на його властивості. Проте в науці права немає однозначної думки щодо можливості, в принципі, та необхідності, зокрема, ієрархізувати та класифікувати правові цінності. Деякі вчені вважають, що усі правові цінності є абсолютними, виражаються одна через іншу, що не дає змоги їх порівнювати та зіставляти. А ієрархія, своєю чергою, знищує моральну основу права та саме право [5, с. 192].

Усі цінності, як пропонує А. В. Поляков, можна поділити на ейдетичні та соціокультурні [6, с. 336–340]. Ейдетичними є ті цінності, що впливають із самої ідеї права, що безпосередньо вбачаються в ньому, незалежно від конкретно-історичних умов. Якщо право саме по собі є ціннісним явищем, то необхідно визначити, що ж

воно собою являє. Іманентна мета будь-якого права – встановлення певного порядку. Тут правовий порядок несе в собі позитивну цінність на протигагу хаосу та безладу. Водночас право як явище культури завжди віддзеркалює соціальні та культурні цінності, що відображуються крізь правову реальність. Це, в принципі, та сама свобода, рівність і справедливість, але в конкретних історичних, соціальних, культурних умовах.

Якщо говорити про класифікацію цінностей взагалі, що зокрема, але не виключно, може бути застосовано й до права, то одну із перших типологій цінностей розробили ще давньогрецькі філософи, які розрізняли цінності когнітивної діяльності (істина), естетичного задоволення (краса), соціальної адаптації та моралі (добро, справедливість). Ця класифікація є популярною і серед сучасних дослідників, які часто беруть її за основу. Ієрархічну класифікацію цінностей у культурі Давнього Риму запропонував учений С. Л. Утченко. Він вирізняє дві шкали цінностей – парадигматичну й синтагматичну. Якщо парадигматичний ряд ґрунтується на взаємозаперечних протиставленнях (наприклад, позитивного і негативного), то синтагматична пара має однакову природу, а представники такої опозиції належать до різних буттєвих рівнів (найпоширеніший приклад: суспільство – індивід). Загальноживаним у філософії є розподіл цінностей на матеріальні (утворюють зміст матеріальних потреб людини) та духовні (виражають сутність її духовних потреб). Такий критерій класифікації є чи не найбільш традиційним в аксіології, зокрема, для країн колишнього «соціалістичного табору». Н. Неновскі, прихильник зазначеного підходу, вважав, що «ціннісними критеріями в сфері права є суспільні інтереси і потреби, ідеально усвідомлені і перетворені на принципи, цілі та ідеали» [7, с. 152]. Зазначивши про різноманіття підстав для класифікації правових цінностей, болгарський науковець вирізняє цінності-цілі і цінності-засоби, наявні (екзистенційні, готівкові) і цільові цінності, останні поділив на цінності-ідеали, цінності-бажання і цінності-обов'язки [8, с. 187, 206]. На думку О. Бандури, поділ на цінності-цілі та цінності-засоби значною мірою умовний, оскільки в різних ситуаціях те саме явище може виступати і як засіб, і як мета. Найвищою цінністю-метою, самоцінністю він вважає людину як особистість, колектив, суспільство, людство. Її визнання виявляється у піклуванні людини та гуманістично налаштованого суспільства про всебічний розвиток індивіда

як універсальної самоцінної істоти, виявлення і розвиток його сутнісних сил, про поступ людства, одним із фундаментальних критеріїв якого все більшою мірою стають загальнолюдські цінності [9, с. 78].

Проте деякі вчені такий підхід критикують у принципі, зокрема й щодо правових цінностей. Так, М. Каган вважає неправильним визнання «матеріальних цінностей», «економічних цінностей», «утилітарних цінностей», оскільки «всі ці епітети не можна застосувати до суб'єктно-об'єктних відносин, бо вони характеризують різні аспекти відносин об'єктно-об'єктних, які вбирають у себе зв'язки людини і з природою, і з суспільством, і з іншими людьми, – адже людина виступає у певних ситуаціях не в ролі суб'єкта, а в ролі об'єкта (природної істоти, організму, носія соціальної ролі, функції, елементу виробничих сил, що ним маніпулює влада...); навіть більше – духовно розвинена особистість здатна розщепити саму себе на суб'єкт та об'єкт самоуправління, самопізнання, самооцінки» [9, с. 51–52].

Поділ на матеріальні та духовні цінності ґрунтується на критерії потреб та інтересів людини, що розкриває суть категорії цінностей з позицій онтологічного підходу. Гносеологічна точка зору всю багатоманітність цінностей поділяє теж на два типи – предметні та суб'єктні. До першого належать предмети людської діяльності, суспільні відносини та включені до їхнього кола природні явища як об'єкти ціннісного відношення. Суб'єктні цінності – установки й оцінки, імперативи та заборони, цілі та проекти, виражені у формі нормативних уявлень; іншими словами, це способи і критерії, що слугують основою самої процедури оцінювання відповідних об'єктів. «Предметні» та «суб'єктні» цінності виступають, так би мовити, двома протилежностями, що доповнюють одна одну [8, с. 78].

Варто розглянути класифікацію правових цінностей у контексті дихотомії індивідуалізму та колективізму. Загалом можна описати індивідуалізм як філософську доктрину, яка стверджує реальність індивідів та її пріоритет перед видовою та родовою детермінованістю. Колективізм же, своєю чергою, заснований на ідеї колективного управління суспільством, примату колективної власності та на владі держави. Проте навіть не розглядаючи глобально концепції індивідуалізму та колективізму, можна знайти зіткнення цінностей одного і багатьох.

Проблема є радше філософською, аніж юридичною. Тому варто зосередити увагу на правових аспектах. Критерій класифікації можна провести за ступенем значущості індивіда самому собі, групі індивідів і суспільству в цілому. Тоді цінності поділяють на індивідуалістсько-конкуренційні, групово-кооперативні та егалітарно-колективістські. Такий підхід запропонував Б. Гаврилишин. Він стверджує, що сенс існування кожної людини впливає в основному з її взаємодії з іншими членами суспільства. Відрізняються системи цінностей тим, якого значення вони надають людині як особистості або людині як члену громади і, таким чином, характеру та ролі її взаємодії з іншими [10, с. 124–130].

А. Бабенко виділяє абсолютні правові цінності (цінності-цілі, що мають загальне для всіх найвище значення); цінності середнього рівня (визначають ступінь розвитку та тип правової культури суспільства й особи); інструментальні цінності (використовують для врегулювання та побудови конкретних правовідносин, передбачають захист інших типів цінностей). Вчених наводить цікаву класифікацію ціннісних ієрархій, залежно від домінування певних правових цінностей у державі: етатистська (домінування цінності держави і зрівняльності); ліберальна (пріоритет цінності свободи); утилітарну (першочергове сприйняття інструментальних цінностей); рівноважна (правові цінності гармонійно взаємодіють) [11, с. 26].

На думку О. Мартишина, всі цінності поділяють на універсальні та прикладні. Держава і права є найбільш загальними правовими цінностями. Крім них є й спеціальні правові цінності, що забезпечують певні окремі аспекти держави і права: рівність, права людини, демократизм, законність, презумпція невинуватості тощо. Вони є правовою формою таких універсальних цінностей як свобода, рівність і т. п. [12].

Одним із базових підходів до класифікації цінностей є їх поділ за суб'єктами або носіями цінностей на особистісні та суспільні (М. Шеллер, Г. Радбрух, А. Маслоу, М. Каган) [13, с. 26]. Різновидом такої класифікації можна вважати поділ на особисті, групові та загальнолюдські [12, с. 5–14].

Німецький філософ права Г. Радбрух говорить про тріаду вищих цінностей (у загальнофілософському плані): етичну (Добро), логічну (Істина) та естетичну (Краса). Він стверджує, що право служить етичній цінності – Добру, яка «вбирає»

в себе й інші абсолютні цінності – естетичну та логічну. При цьому у сфері емпіричного пізнання світу існує лише три види предметів, які можуть бути опосередковані абсолютною цінністю. Це – окремі людські особистості, людські особистості в цілому та результати людської праці. Приймаючи основу цих благ за ціннісний критерій, ми можемо виділити три різні види цінностей: індивідуальні цінності, колективні цінності і творчі цінності (Werkwerte) [14, с. 64–65].

Ще одним критерієм класифікації може бути правова традиція. Існують кардинальні відмінності між цінностями різних цивілізацій: західної, східної, традиційних суспільств, – цінностями, загалом, і правовими, зокрема. Цінність самого права у західному світі домінує порівняно з етичними, релігійними, моральними, політичними нормами. Можна сказати, що правові цінності займають вище місце у такій ієрархії, а, наприклад, у мусульманських країнах (у багатьох) перевагу надають релігійним нормам, а певні правові цінності, характерні для нашої цивілізації або не відіграють належної ролі або не є цінностями взагалі. Але навіть в умовно «західній» правовій системі можна виділити такий критерій класифікації, як правова сім'я: романо-германська, англо-саксонська, соціалістична тощо.

Можна класифікувати правові цінності й за типом правового регулювання: приватного або публічного права. В літературі зустрічається поділ на цінності-принципи (основні критерії правових явищ на предмет їх відповідності цінностям права), цінності-правила (дозвіл чи вимога здійснити або утриматись від здійснення певного вчинку, у разі виникнення певних умов), цінності-процедури (офіційно встановлений правилами спосіб і порядок дій у процесі формування певних правовідносин) [15, с. 65].

У філософській літературі неоднозначно розв'язують питання про позитивні та негативні цінності («антицінності»). Одна група вчених робить акцент на категорії «значущості» у дослідженні поняття цінності і, з огляду на те, що значення може бути як позитивним, так і нега-

тивним, виділяє цей критерій як підставу для класифікації. Інші ж дотримуються думки, що цінності можуть виражати лише позитивну форму значущості.

Не всі вчені вважають за доцільне здійснювати класифікацію та ієрархізацію цінностей. Так, О. Сидорова стверджує, що цінності є рівнозначними, більше того, правові цінності мають вираження одна через одну. Наприклад, свобода як правова цінність знаходить свої межі, що визначають її зміст, через феномен безпеки, а правосуддя можна охарактеризувати через зміст правопорядку [16]. В. Малахов вважає, що всі правові цінності абсолютні, являють собою якусь даність правосвідомості, об'єкт рефлексії. При цьому, на думку вченого, в сучасній системі права немає цінностей, а є лише оцінювання як правовий спосіб організації життя людей [4]. На нашу думку, якщо в питанні ієрархізації цінностей така позиція може мати місце, то в контексті класифікації вказані аргументи видаються необґрунтованими.

Отже, можна стверджувати, що проблема правових цінностей та їх класифікації займає важливе місце в теорії та філософії права. Взагалі, саме цінності є одним з базових мотивів поведінки людини, в тому числі правової. Як правотворчість, так і правореалізація являють собою сфери діяльності людини, що мають яскраво виражений оцінювальний характер. Лише через цінності в праві є можливим перехід від суцього до належного, від фактичного до нормативного. Зважаючи на те, що через його ціннісний характер право неможливо вивести зі сфери ідеології, немає однозначної позиції щодо природи самих цінностей, можливості та необхідності їх класифікації, а також універсальних та загальновизнаних критеріїв для цього. У цій статті розглянуто питання цінностей права та їх класифікації в широкому сенсі, а класифікація цінностей з правовою якістю є цікавим питанням, що потребує окремого глибокого опрацювання. Проте, на нашу думку, дослідження цінностей права та їх класифікації дасть змогу глибше та всесторонньо осягнути закономірності правових явищ та процесів.

Список літератури

1. Касьян В. І. Філософія: відповіді на питання екзаменаційних білетів : навч. посіб. / В. І. Касьян. – 5-те вид., випр. і доп. – К. : Знання, 2008.
2. Філософія права : навч. посіб. / О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О. Г. Данільяна. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.
3. Вороніна І. М. Теоретичні основи дослідження класифікації правових цінностей / І. М. Вороніна // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2016. – № 6.
4. Философия: Энциклопедический словарь / под ред. А. А. Ивина. – М. : Гардарики, 2014.

5. Цинцадзе Н. С. Классификация и иерархия правовых ценностей в теории права / Н. С. Цинцадзе // Вестник ТГУ. – 2014. – № 2 (130).
6. Поляков А. В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода : курс лекцій / А. В. Поляков. – СПб. : Издательский дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004.
7. Неновски Н. Право и ценности : пер. с болг. / Н. Неновски. – М. : Прогресс, 1987. – 245 с.
8. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз) : дис. д-ра філос. наук : спец. 12.00.12 / О. О. Бандура ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003.
9. Каган М. С. Философская теория ценности / М. С. Каган. – СПб. : ТОО ТК «Петрополис». – 206 с.
10. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє / Б. Гаврилишин. – К. : Основи, 1993. – 240 с.
11. Бабенко А. Н. Правовые ценности и освоение их личностью : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук / А. Н. Бабенко. – М., 2002.
12. Мартышин О. В. Проблема ценностей в теории государства и права / О. В. Мартышин // Государство и право. – 2004. – № 10. – С. 5–14.
13. Слабак М. М. Класифікація цінностей у праві (за матеріалами практики Страсбурзького суду) / М. М. Слабак // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 3.
14. Радбрух Г. Философия права : пер. с нем. / Г. Радбрух. – М. : Междунар. отношения, 2004. – 240 с.
15. Михайлов С. В. Правовые ценности и их классификация / С. В. Михайлов // Актуальные проблемы современной науки. – 2010. – № 3.
16. Сидорова Е. В. Миф о правовых ценностях / Е. В. Сидорова / История государства и права. – 2012. – № 11. – С. 24–26.

I. Kravtsov

CLASSIFICATION OF LEGAL VALUES AND ITS MEANING FOR THE THEORY AND PRACTISE OF LAW

The author analyses the problem of the attitude to classification of the legal values in philosophy and theory of law. The topicality of this issue is caused by the fact that today there is no unified position on values of law, their nature, classification, hierarchy, relationship boundaries. Problems are extremely important at the present time, as Ukraine is experiencing a period of gradual transition to new ideological and scientific principles, so it is needed to explore the background theoretical and philosophical categories, one of which is the legal value, in order to understand the law, its creation, and implementation in society.

Understanding the nature of the legal values is carried out within several alternative axiological approaches, most of which seem a reasonable objectivist and subjectivist concept. Undoubtedly, the law is considered impossible to explore out of values. We receive the legal values and evaluations from the sphere of the legal conscience that have a regulatory significance for public relations.

Typical is the division of all values in law into two main groups: the values of law for which the law is a tool or a means of implementation, and the actual legal values which can be considered the values with the legal quality.

The study of classification of the legal values is important for establishing the law and the legal relationship between different values in each individual case and practical situations. Under the classification we understand a branched logical division of some concept. A scientific classification captures the relationships between classes of objects to determine where a particular object, such as legal values, belongs to the system. But there is no clear opinion on the possibility, in principle, and the need, in particular, to classify legal values. Some scientists believe that all human values are absolute, expressed one after another, which does not allow to compare and correlate them.

Keywords: axiology, legal values, classification, subject values, spiritual values, values as goals, values as means

Матеріал надійшов 14.04.2017 р.